
СІМ'Я В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНА КРИЗА ЧИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ?

*Л. І. Слюсар,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України*

Відтворення населення розвинутих країн світу, насамперед країн Європи, наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття характеризується низкою складних, суперечливих, неоднозначних процесів та явищ, що є проявом загального ускладнення суспільного життя на етапі переходу від індустріальних до постіндустріальних принципів його організації. Однак найбільш складні процеси відбуваються у шлюбно-сімейній сфері, де ряд демографічних явищ, що раніше траплялися досить рідко і розглядалися суспільством як відхилення від норми, нині широко розповсюджені й вважаються характерною ознакою сьогодення. Наукова оцінка та пояснення сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері відтворення населення необхідна не тільки для розуміння загальної картини майбутнього людської спільноти, а і для визначення концепції демографічного розвитку та, відповідно, стратегії соціально-демографічної політики, її напрямів і пріоритетів, в першу чергу стосовно сім'ї та народжуваності.

Сім'я як засноване на шлюбі та кровному спорідненні об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю (це визначення, що увійшло до енциклопедій, було запропоновано А.Г.Волковим [3, с. 20; 5, с. 385; 11, с. 394]), є базовою передумовою функціонування соціуму [10, с. 26], невід'ємною ланкою у механізмі життєдіяльності та демографічного відтворення поколінь. Її значення є настільки важливим, що сім'ю іноді визначають як „першоелемент суспільства” (the fundamental unit of society) [1, с. 12]. Цей багатофункціональний соціальний інститут має винятково велике значення в економічній, соціальній, культурній, виховній, рекреаційній сферах, тобто в організації побуту та особистого споживання, в передачі новим поколінням надбань духовної культури та формуванні певної моделі поведінки, в реалізації емоційних потреб та забезпеченні солідарності представників різних поколінь тощо. Найважливіша (специфічна) функція сім'ї – це забезпечення фізичного (біологічного) та соціокультурного відтворення поколінь людської спільноти. Сім'я як первинний осередок відтворення поколінь є природним середовищем появи, життєдіяльності, розвитку, соціалізації дитини, формування її особистості.

Кардинальні зміни у матримоніальній та репродуктивній поведінці населення розвинутих країн призвели до трансформації шлюбно-сімейних відносин і, відповідно, до змін у структурі, функціях, формах сім'ї. Демографічний розвиток цих країн характеризується зниженням рівня шлюбності, широким розповсюдженням нових різноманітних форм шлюбного партнерства, нестабільністю шлюбних відносин та високим рівнем розлучуваності, а також безпрецедентним зниженням показників плідності і, відповідно, зниженням дітності сімей, поширенням позашлюбної народжуваності, збільшенням чисельності одинаків, які проживають „поза сім'єю” тощо. Спостерігається плуралізація форм сімейного життя, збільшується їх різноманітність. Ці демографічні зрушення відбувались у країнах Західної Європи вже з 1970-х років минулого століття, а з кінця 1980-х – початку 1990-х років вони спостерігаються у всіх посткомуністичних країнах Європи, у тому числі й в Україні [17, р. 63–110].

Оцінка і пояснення цих тенденцій залежить від світогляду дослідника, підтримки ним відповідних соціологічних і демографічних концепцій. Є дві основні наукові парадигми, що пояснюють зміни у шлюбно-сімейній сфері: „прогресивна” чи „ліберально-прогресивна” (її підтримують прихильники „постмодерної демографії”) та „кризова” або „консервативно-кризова” (її підтримують послідовники фамілізму¹). Більшість західних дослідників, насамперед автори теорії „другого демографічного переходу” (Second Demographic Transition) Дірк ван де Каа та Рон Лестіг і їх послідовники у різних країнах, тобто прихильники „постмодерної (post-modern) демографії”, вважають зміни, що відбуваються, закономірним результатом демографічного розвитку, проявами „другого демографічного переходу” у шлюбно-сімейній сфері [2; 13; 15; 16; 17, р. 11–8]. Водночас прихильники фамілістичного світогляду (А. Карлсон, А. Антонов, Б. Бергер, О. Синельников та ін.) оцінюють зміни у сімейній сфері як глобальну системну кризу сім'ї і стверджують, що „перші роки ХХІ ст. засвідчують безпрецедентну кризу інституту сім'ї” [1, с. 10] та попереджають про можливість зникнення сімейного способу життя [10, с. 91].

На нашу думку, оцінка нових явищ демографічного розвитку, у тому числі у шлюбно-сімейній сфері, можлива лише у контексті загальної оцінки сучасного стану і перспектив західної цивілізації, оскільки інститут сім'ї на макrorівні характеризує загальний стан суспільства, успіх певної соціальної системи в цілому. Якщо ми оцінюємо стан західної цивілізації у широкому її розумінні як занепад, то відповідно ці нові явища слід сприймати лише негативно, як прояв системної кризи суспільства. Але якщо ми сприймаємо західну цивілізацію, незважаючи на всі її недоліки й протиріччя, позитивно, як прогресуючу постіндустріальну модель суспільства, то нові явища у шлюбно-сімейній сфері, нові форми шлюбного партнерства слід розглядати як постіндустріальну трансформацію сім'ї на новому етапі розвитку цивілізації.

З розвитком людства змінюється і зовнішня форма (структура, розмір, тип), і внутрішньо-якісна сутність сім'ї: ряд її неспецифічних функцій звужуються, переходять до інших інститутів суспільства. Так, уже в індустріальному суспільстві функції освіти та виховання певною мірою переходять до інститутів суспільного виховання – шкіл та дитячих садків, функції організації побуту – до сфери обслуговування, функції захисту і охорони – до поліції та армії. Однак специфічні функції сім'ї, які відрізняють її від інших інститутів суспільства, – забезпечення відтворення нових поколінь людської спільноти

¹ Фамілізм (familism) – модель соціальної організації, в якій сімейні цінності й інтереси домінують над індивідуальними. Фамілізм у науці – школа соціології, яка за відправну точку аналізу бере сім'ю, а не індивіда, та відстоює перевагу цінностей сімейного способу життя над відповідними цінностями індивідуального існування.

— є необхідними на всіх етапах його розвитку. Але на сучасному (постіндустріальному) етапі під впливом комплексу причин, перш за все через ускладнення міжособистісних і міжпоколінних стосунків, зміну тендерних ролей і відносин на рівні соціуму і в окремих його сферах, відбувається трансформація специфічних функцій сім'ї.

У більшості країн Європи з 80-х років минулого століття спостерігається стрімке зростання питомої ваги дітей, народжених поза шлюбом, тобто поза класичною сім'єю, ядром якої є шлюб. На початку XXI століття лише у невеликій групі країн частка позашлюбних народжень була менше 20%, а у Данії, Естонії, Латвії, Норвегії, Франції, Швеції понад 40% дітей народжується поза шлюбом, в Ісландії — майже дві третини [17, р. 13, 78–79].

Дослідження народжуваності й сім'ї у 24 країнах, які входять до зони Європейської економічної комісії, проведене в рамках проекту *Fertility and family surveys in countries of the ECE region* наприкінці XX століття, дало змогу більш глибоко вивчити шлюбний стан жінок різних вікових груп на момент народження першої дитини [7]. Жінки поділялись на три категорії: ті, що перебувають у юридично зареєстрованому шлюбі; які перебувають у фактичному, але незареєстрованому шлюбі; самотні. Вчені дійшли висновку, що переважна більшість дітей у всіх країнах народжується у шлюбі, але не завжди він є юридично оформленим. Співвідношення зареєстрованих і незареєстрованих шлюбів у різних країнах надто відрізняється. Наприклад, у Швеції, де ще у 1980 р. 39,7% дітей народжувалось поза шлюбом, у 1990 р. — 47%, 2000 р. — 55,3%, фактично серед матерів, які народили першу дитину у віці 20–24 роки, самотніми були лише 10%, а от перебували у незареєстрованому шлюбі 70,9%; серед матерів у віці 30–34 роки — відповідно 9,7% і 58%. Частка самотніх матерів є високою лише у невеликій групі країн (у віковій когорті 20–24-річних на рівні 30–40% лише у Австрії і Данії; у когорті 30–34-річних — вище 20% лише у Австрії). Отже, нові покоління людської спільноти з'являються на світ все ж таки у сім'ї, але форма сімейних об'єднань може бути різною. Сім'я продовжує виконувати свої специфічні функції, хоча і в трансформованому вигляді. Можливо, ми спостерігаємо кризу певного історичного типу сім'ї, а не її кризу як суспільного інституту. Виправдались передбачення П. Сорокіна, який ще на початку XX ст. у своїй статті „Криза сучасної сім'ї”, досліджуючи нові тенденції у розвитку сім'ї та їх причини й оцінюючи зміни, які відбувались вже тоді, як кризу, зробив оптимістичний висновок, що криза сім'ї не означає її крах, і сім'я як подружній союз і союз дітей та батьків існуватиме і в майбутньому, хоча форми її можуть бути іншими [12].

Однак, не підтримуючи загальні песимістичні оцінки прихильників „консервативно-кризової” парадигми, треба визнати велике значення сучасного фамілізму не тільки у справі вивчення сім'ї — і як суспільного інституту, і як малої соціальної групи, але, в першу чергу, у концентрації досліджень на найбільш гострих проблемах сучасного соціально-демографічного розвитку (через призму проблем розвитку сім'ї), у визначенні (окресленні) протиріч цього розвитку і спробі запропонувати свої шляхи їх вирішення. Сама поява цього напрямку наукової думки свідчить про неоднозначність змін у матримоніальній та репродуктивній поведінці населення, складність передбачення віддалених наслідків цих змін, про загострення протиріч між інтересами людства і окремих країн, держави і особистості саме в демографічній сфері.

Хоча перенаселення Планети та його негативні екологічні наслідки для всього людства є загальновідомим фактом, більшість розвинутих країн у наш час зіткнулося з протилежною проблемою — депопуляцією, наслідком якої може стати або економічна стагнація в умовах скорочення чисельності й постаріння населення, або втрата національної самобутності „під тиском” масової імміграції. З'являються такі радикальні рецепти

розв'язання цих проблем у майбутньому, як масове клонування людини, досягнення особистого безсмертя за рахунок використання здобутків генної інженерії, молекулярної нанотехнології тощо [9]. Фамілізм пропонує більш „м'які” і людяні рецепти вирішення цих проблем, які узгоджуються з сучасним уявленням про людину, суспільство і світ – це підтримка інституту сім'ї як посередника між суспільством і особистістю, який узгоджує їхні інтереси стосовно появи та розвитку дітей як представників нових поколінь, які мають „замінити” покоління батьків.

Сповідуючи оптимістичний погляд на майбутнє західної цивілізації, до якої належить, нехай з певними застереженнями, і українське суспільство, та відповідно сприймаючи нові явища у шлюбно-сімейній сфері як постіндустріальну трансформацію, треба враховувати специфічність умов відтворення населення у країнах із «перехідною» економікою (серед яких і Україна), де складні постіндустріальні зрушення накладаються на проблеми і протиріччя соціально-економічної трансформації. Демографічний розвиток у цих країнах набуває деформованого, кризового характеру, що не може не вплинути на процеси у шлюбно-сімейній сфері [4]. Трансформація шлюбно-сімейної сфери в умовах демографічної кризи проходить більш складно й болісно, ніж у соціально і економічно благополучних країнах. Такі неоднозначні демографічні явища, як нестабільність сім'ї і високий рівень розлучуваності, зростання кількості неповних сімей з дітьми набувають характеру гострих соціальних проблем, що за умов кризового соціуму породжують такі небезпечні явища, як соціальне сирітство, безпритульні діти.

Українська сім'я, по-перше, розвивається в умовах демографічної кризи, коли «міра» демографічного відтворення населення країни порушена; по-друге, складні соціально-економічні умови розвитку населення України у перехідному суспільстві, сповненому протиріччя, незадовільне економічне забезпечення його відтворення прискорюють трансформацію української сім'ї, впливають на її функції, форми. Складне переплетіння впливу національних традицій, нових ринкових умов існування, наслідків соціально-економічної кризи опосередковує, деформує прояв загальноєвропейських закономірностей постіндустріальної трансформації сім'ї в Україні, формує її нинішні національні особливості.

Однією з особливостей розвитку інституту сім'ї в період соціально-економічної трансформації є розширення і поглиблення її неспецифічних функцій. Для суспільства, заснованого на принципах приватної власності, дуже важливою є функція нагромадження і наслідування власності, яка в умовах соціалізму мала обмежену дію. Розширилась і виробнича функція сім'ї. В ринковому середовищі, до того ж за перехідної економіки, зростає значення дрібного товарного виробництва, що часто функціонує на принципах сімейної кооперації: фермерське господарство, дрібна торгівля, дрібне кооперативне виробництво тощо. В умовах економічної кризи 90-х років минулого століття до сім'ї певною мірою повернулись ті функції, які вже були „делеговані” іншим інститутам суспільства. Наприклад, скорочення у 1990–1999 рр. частки дітей, охоплених дитячими дошкільними закладами, з 57% до 38% засвідчило кризу суспільної системи виховання підростаючого покоління і тимчасове часткове „повернення” функції виховання дітей цього віку до сім'ї [4, с. 156–157]; лише після 2000 р., з поліпшенням економічної ситуації, намітилась позитивна зворотна тенденція, і у 2005 р. цей показник дорівнював 51%.

Демоекономічні трансформації сім'ї за умов соціально-економічної та демографічної криз були досліджені відомим українським „сім'єзнавцем” Чуйко Л. В., яка дійшла висновку, що у перехідному суспільстві в період погіршення умов життєдіяльності населення і зниження його матеріального добробуту посилюється захисна функція сім'ї – і як осередку, де формується особливий психолого-емоційний мікроклімат зняття напруги,

взаємної турботи і довіри; і як осередку, який забезпечує економічні умови для виживання найбідніших верств населення. Тобто сім'я стає своєрідним амортизатором, що певною мірою забезпечує зняття напруження у відтворенні населення [4, с. 225–226].

Характеризуючи сучасну українську сім'ю та шлюбно-сімейну структуру населення України, необхідно підкреслити, що в цілому традиції сімейного способу життя в країні, на нашу думку, збережені. Якщо вважати, що сучасна сім'я — це альтернатива самотності, і в ній має бути присутнім хоча б один з трьох видів відносин — подружні, або батьківські, або родинні (як вважають більшість сучасних соціологів та демографів [19]), то, за даними Першого Всеукраїнського перепису населення, майже 90% населення країни (89,1%) проживає у складі сім'ї. Крім того, певна частина з 514, 4 тис. осіб, які на момент перепису проживали у колективних домогосподарствах, перебували тимчасово, наприклад, у армії і через деякий час повернуться до складу сім'ї. Хоча 25,7% індивідуальних домогосподарств України складаються з однієї особи, 54% з них — це люди віком старше 60 років, і лише 17,5% — у віці до 30 років. Відокремлення неодружених дітей від сім'ї батьків не є типовим для сучасної України: лише 15,2% молодих людей віком 15–29 років проживає самотньо, а оскільки в цьому віці значна частина молоді навчається, часто в іншому місті, цей показник можна вважати низьким.

За період між переписами 1989–2001 рр. скоротилась як абсолютна чисельність осіб, що проживають окремо від сім'ї в індивідуальних і колективних домогосподарствах, так і їх частка у загальній чисельності населення з 11,4 до 10,9%, перш за все за рахунок молоді віком 15–29 років. Збільшилась лише чисельність (але не відсоток) осіб похилого віку (60 років і старше), які проживають окремо від сім'ї, що обумовлено процесом постаріння населення [8, с. 66–72]. Це певною мірою підтверджує тезу про те, що сімейний спосіб життя забезпечує виживання населення в умовах жорсткого соціально-економічного середовища, однак слід враховувати й вплив інших факторів, наприклад, зменшення чисельності призову юнаків до армії (який знижує чисельність осіб відповідного віку у колективних домогосподарствах), а також відсутність економічних умов для відокремлення від сім'ї навіть у випадку гострої необхідності (розлучення, насильство в сім'ї) тощо.

Однак якщо визначити сім'ю, як пропонує А. І. Антонов, як засновану на загальносімейній діяльності спільність людей, пов'язаних між собою подружніми-батьківськими-родинними відносинами, і, як і він, вважати, що сім'я повинна поєднувати всі три типи відносин, а сімейні об'єднання, які утворені при зникненні хоч одного з них, є лише сімейними групами [10, с. 44–45], то у складі такої «класичної», «повної» сім'ї проживає, за нашими розрахунками, не менше третини населення України; сім'ї цього типу становлять 23% усіх індивідуальних домогосподарств країни. До цього типу сімей можна віднести подружні пари з двома і більше дітей (11,4% всіх індивідуальних домогосподарств), подружні пари з дітьми і з одним із батьків подружжя та (або) іншим родичем (8,4% домогосподарств), більшість складних сімей (тобто тих, у яких поєднані дві чи більше шлюбних пар). Складні сім'ї не є типовими для сучасної України, їх кількість і питома вага скорочується: на момент перепису 1989 р. вони становили 5,4% сімейних індивідуальних домогосподарств, перепису 2001 р. — 4,9% сімейних домогосподарств і 3,6% всіх індивідуальних домогосподарств, у них проживало лише 7,8% населення.

Зменшення кількості «класичних сімей», які поєднують відносини подружні-батьківські-родинні, обумовлене насамперед зниженням дітності української сім'ї внаслідок зменшення народжуваності та постаріння населення. Якщо за даними перепису населення 1989 р. у складі 56,4% домогосподарств проживали діти до 18 років, і у майже 48% з них було двоє і більше дітей, то за даними перепису населення 2001 р. діти проживали у 38,1% домогосподарств, і у 64% з них — лише одна дитина.

Досить поширеними в Україні є неповні сім'ї, тобто сім'ї без шлюбного ядра, які складаються з матері або батька з дітьми (іноді – з одним з їх батьків), вони становлять майже 13% всіх індивідуальних домогосподарств. Причинами утворення цього типу сімей є руйнація шлюбних відносин внаслідок розлучення чи овдовіння, позашлюбна народжуваність, а в наш час – й інтенсивна зовнішня трудова міграція.

Населення України характеризується високою інтенсивністю процесів шлюбності та розлучуваності. Україна належить до країн Європи з високими показниками рівня шлюбності, про що свідчить і порівняння шлюбної структури її населення з аналогічною структурою населення інших країн [20], і аналіз абсолютних і відносних показників шлюбності за даними Демографічних щорічників ООН [18]. Однак коефіцієнти шлюбності (і загальні, і спеціальні) мають стійку тенденцію до зниження, що відповідає загальноєвропейським тенденціям [17, р. 12–16]. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 осіб) зменшився з 9,5‰ у 1989 р. до 5,6‰ у 2000 р., однак у наступні роки підвищився до 7,1‰ у 2005 р. і 7,6‰ у 2006 році. (рис.1).

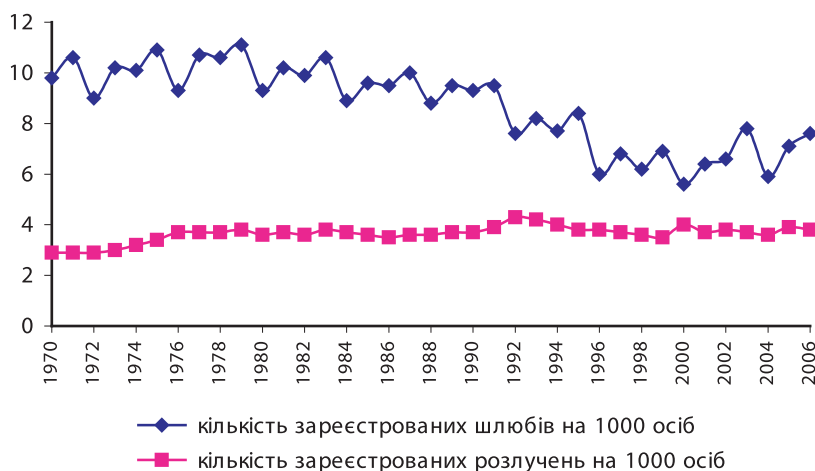

Рис. 1. Загальний коефіцієнт шлюбності та загальний коефіцієнт розлучуваності населення України у 1970–2006 рр.

Більш об'єктивну інформацію про зміни у рівні шлюбності населення дають спеціальні коефіцієнти шлюбності, які визначають як кількість шлюбів на 1000 шлюбоздатних (неодружених та незаміжніх) осіб шлюбного віку (статистичні дані про їх чисельність є лише в матеріалах переписів населення). За нашими розрахунками, за період 1989–2001 рр. знизилась спеціальні коефіцієнти шлюбності як першого, так і повторного одруження чоловіків та жінок України всіх вікових груп. Особливо значним (більш ніж у два рази) є зниження цих коефіцієнтів у населення молодшого шлюбного віку: у чоловіків 16–24 років та жінок 16–21 (табл. 1). Більш глибока оцінка сучасних позитивних тенденцій підвищення рівня шлюбності, що спостерігається з 2001 р., можлива лише на матеріалах майбутнього перепису населення, коли буде відома чисельність неодружених серед чоловіків та жінок України.

Таблиця 1

Спеціальні коефіцієнти шлюбності чоловіків та жінок в Україні у 1988–89 рр. та у 2001–2002 рр., %

Вікові групи	Чоловіки						Жінки					
	1988–1989 рр.			2001–2002 рр.			1988–1989 рр.			2001–2002 рр.		
	Загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності	першого одруження	повторно одруження	Загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності	першого одруження	повторно одруження	Загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності	першого одруження	повторно одруження	Загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності	першого одруження	повторно одруження
16-19	17,8	17,7	103,1	8,8	8,8	14,9	127,4	127,1	171,9	53,0	53,0	53,2
20-24	235,7	232,3	360,5	96,7	96,3	113,2	292,9	304,5	217,2	143,1	150,0	86,8
25-29	214,8	193,6	297,4	120,7	120,3	122,5	167,8	175,0	159,1	120,7	120,3	122,5
30-34	136,8	99	184,3	81,9	75,1	90,8	100,8	99,6	101,3	53,1	60,7	49,8
35-39	96,2	54,7	123,5	54,1	42,1	62,2	57,5	55,9	57,9	29,6	33,2	28,7
40-44	76,9	38,8	92,2	39,8	26,5	45,9	36,8	34,7	37,2	19,9	19,9	20,0
45-49	58,7	32,4	66,5	32,5	18,5	37,3	24,5	26,1	24,2	14,7	14,4	14,8
50-54	57,1	34,4	62,1	30,5	18,2	33,5	17,5	20,5	17,1	10,8	12,3	10,6
55-59	51,2	44,3	52,3	27,0	21,3	28,0	9,8	14,1	9,0	6,6	10,9	6,3
60 і ст.	30,0	76,9	27,2	13,8	34,4	12,5	2,7	10,2	2,1	1,8	5,2	1,5
Всього	96,9	99,3	90,7	49,1	52,4	41,4	52,9	119,6	19,6	31,1	66,5	11,9

Джерела: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Форми шлюбних стосунків стають більш різноманітними: за даними Першого Всеукраїнського перепису населення 7% одружених чоловіків і заміжніх жінок перебувають у незареєстрованому шлюбі, у тому числі серед молоді їх частка є досить вагомою: серед осіб 15–19 років – 25,3% у чоловіків і 19,2% у жінок, 20–24 років відповідно 12,2% і 10,2%. Незареєстровані шлюби є наслідком тих складних процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин, що відбуваються у наш час. Розрізняють кілька їх типів: стадія перед взяттям шлюбу; етап у шлюбі; альтернатива самотності; різновид традиційного шлюбу [17, с. 66–67]. Необхідні спеціальні соціально-демографічні обстеження, щоб визначити, які типи незареєстрованих шлюбів найбільш характерні для України.

Для населення країни характерним є високий рівень розлучуваності: за її рівнем Україна разом із Росією лідирує в Європі [18; 21]. Стійка тенденція до збільшення кількості розлучень (і в абсолютному вимірі, і у розрахунку на 1000 мешканців) простежується вже кілька десятиріч; її „пік” було зафіксовано у 1992–1993 рр. (4,2–4,3 розлучень на 1000 осіб). У наступні роки рівень розлучуваності населення дещо знизився, але його показники, хоча і з певними річними коливаннями, залишаються високими: 2005 р. – 3,9‰, 2006 р. – 3,8‰. (рис.1). Спеціальні коефіцієнти розлучуваності, що їх визначають як кількість розлучень на 1000 осіб, які перебувають у шлюбі (відомості про їх чисельність є в матеріалах переписів населення), підвищились з 7,2‰ у 1988–1989 рр. до 7,7 ‰ у 2001–2002 рр.

Високий рівень розлучуваності є одним із найбільш несприятливих явищ у шлюбно-сімейній сфері нинішньої України; це свідчення складності формування й розвитку сімейних відносин в суспільстві, їх нестабільності. Руйнація шлюбу має не тільки негативні соціально-економічні й емоційно-психологічні наслідки для кожної конкретної родини, найбільш тяжкий наслідок розпаду шлюбу – зростання чисельності дітей, які виховуються у неповних сім'ях, як правило, без батька. У більшості шлюбних пар, які розпадаються, є спільні діти, і відповідно кожен рік тисячі дітей переживають розлучення батьків: у 2004 р. це 127,4 тис. дітей, 2005 р. – 135,7 тис (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість розлучень в Україні та їх розподіл за кількістю спільних дітей у 2004 і 2005 рр.

	Кількість розлучень, тис.		Розподіл розлучень за кількістю спільних дітей, %						Кількість дітей у сім'ях, які розлучились	
			мали спільних дітей		з них:					
	2004	2005	2004	2005	одну дитину		двоє дітей і більше		2004	2005
Всі поселення	173,2	183,5	58,4	59,7	45,7	47,5	12,7	12,2	127397	135651
Міські поселення	134,4	142,0	56,4	57,6	46,4	48,1	10,0	9,5	91073	97046
Сільська місцевість	38,8	41,5	65,3	66,5	43,4	45,3	21,9	21,2	36324	38605

Кількість і питома вага неповних сімей, у яких виховуються неповнолітні діти, в Україні є настільки великою, що може оцінюватись як порушення природного середовища розвитку й виховання дітей: 27,5% сімейних осередків, де є діти віком до 18 років, – це неповні сім'ї (у 25,4% вони складаються з матері з дітьми; 2,1% – батька з дітьми).

Неповні сім'ї з дітьми поширені у всіх без винятку регіонах, але найбільшою є їх питома вага у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській областях та Автономній Республіці Крим, м. Києві та м. Севастополі, де вони становлять понад 30% усіх сімейних осередків з дітьми (рис. 2).

Зростання кількості неповних сімей з дітьми навіть у економічно благополучних розвинутих країнах оцінюється неоднозначно, адже виховна функція сім'ї в цьому випадку деформована, і діти, які зростають в них, більш схильні до асоціальної поведінки, їм важче у майбутньому орієнтуватись у гендерних відносинах соціуму, створити повну життєздатну сім'ю. Досить гострими є і економічні проблеми. За твердженням Л. Туру, в американській сім'ї у випадку розлучення її життєвий рівень без чоловіка знижується на 40% [14, с. 204]; і навіть у Швеції, яка відома активною політикою підтримки сімей з дітьми, зрівняти економічні умови виховання дітей у неповних і повних сім'ях вдалося лише частково [1, с. 46].

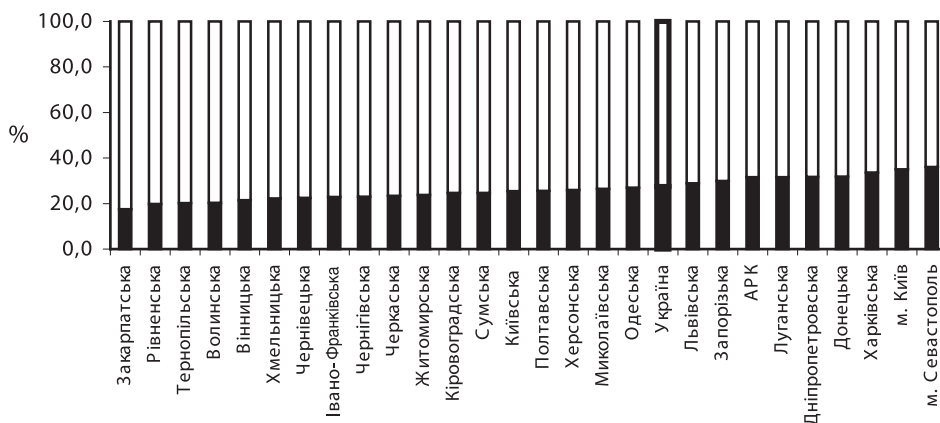

Рис. 2. Питома вага неповних сімей у загальній кількості сімейних осередків з дітьми до 18 років в Україні та її регіонах за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

В умовах сучасної України, в період соціально-економічної трансформації, коли витрати на утримання дітей не закладені у повному обсязі в заробітну плату, навіть сім'ям, де працюють батько й мати, важко матеріально забезпечити життєдіяльність і розвиток дітей на рівні сучасних вимог та потреб. Неповні сім'ї є особливо соціально вразливими, значна їх частина знаходиться нижче межі бідності.

Надзвичайно гострою проблемою є маргіналізація частини сімей внаслідок таких соціальних патологій, як алкоголізм, наркоманія, насильство, що загострюються в умовах невизначеності соціальних ідеалів суспільства, швидкого майнового розшарування населення. Це призводить до поширення такого соціально небезпечного явища, як соціальне сирітство внаслідок нехтування батьками своїх родинних обов'язків, появи особливої маргінальної групи – «дітей вулиці», які займаються бродяжництвом та жебрацтвом. На кінець 2005 р. у державних дитячих будинках, будинках дитини, будинках-інтернатах перебувало 11906 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у школах-інтернатах – 11954 таких дітей, у дитячих будинках сімейного типу – 1025 дітей [6, с. 301, 305]. Протягом року у 96-и притулках для неповнолітніх перебувало 23674 дітей

та підлітків; 8565 дітей було відібрано у батьків, яких позбавлено батьківських прав, 1272 дитини відібрано у батьків без позбавлення батьківських прав [6, с. 375, 384]. Поширення дитячої безпритульності й бездоглядності є однією з найгостріших соціальних проблем сучасної України і свідчить про значні „збої” у реалізації специфічних функцій сім’ї, недосконалість й неефективність багатьох інститутів суспільства.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що традиційний сімейний спосіб життя в Україні збережено, сім’я продовжує виконувати свої специфічні функції — забезпечення відтворення поколінь людської спільноти. Хоча форма сімейних об’єднань, шлюбних стосунків трансформується, стає більш різноманітною, переважна більшість дітей народжується у батьків, які перебувають у шлюбі, і виховується у повній сім’ї, де проживають з батьком і матір’ю. Однак є певні соціально-демографічні явища, сучасні масштаби яких свідчать про несприятливі умови існування сім’ї, деформацію її специфічних функцій — велика чисельність дітей-соціальних сиріт, поява соціально дезадаптованих „дітей вулиці”, значний відсоток неповних сімей серед сімейних осередків з дітьми, нестабільність шлюбних відносин. В умовах сучасної України ці явища можна вважати кризовими проявами, що виходять за межі постіндустріальної трансформації та засвідчують серйозні „збої” у механізмі реалізації основних функцій сім’ї.

Ліквідація цих „збоїв”, особливо в складних умовах соціально-економічної й постіндустріальної трансформації, можлива лише шляхом комплексної соціально-демографічної політики, спрямованої на зміцнення інституту сім’ї на засадах інтеграції найкращих зразків сучасної ідеології сімейного будівництва в шлюбно-сімейні традиції українського народу. Необхідно, з одного боку, формування у суспільній свідомості суспільних та особистих цінностей, орієнтованих на міцну, гармонійну сім’ю, відповідальне ставлення до всіх членів родини, міцний шлюб, заснований на принципах відповідальності, любові, взаємоповаги як неодмінний атрибут щастя та успіху в житті людини; а з іншого — створення соціально-економічних передумов для функціонування й розвитку сім’ї, підвищення її стабільності.

Джерела

1. Аллан Карлсон. Общество – Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. под ред. проф. А.И.Антонова. – М.: 2003. – 288 с.
2. Вишневский А.Г. Автономна ли демографическая ситуация в Российской Федерации // Модернизация экономики России. Итоги и перспективы. – М.: ГУ ВШЭ, 2003.
3. Волков А.Г. Семья – объект демографии. – М.: 1986. – 271 с.
4. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Інститут економіки НАН України, 2001. – 580 с.
5. Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.
6. Діти, жінки та сім’я в Україні. Статистичний збірник// Державний комітет статистики України, 2006.
7. Кваша Е., Харьковова Т. Международное обследование рождаемости и семьи. – <http://demoscope.ru/weekly>
8. Населення України – 2003. Щорічна аналітична доповідь. – К: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 252 с.

9. Пекарская С. М. Технологическое бессмертие — одно из возможных средств решения проблемы демографического кризиса // Тезисы докладов и выступлений Всероссийского социологического конгресса «Глобализация и социальные изменения в современной России», т. 5. — М.: Альфа М, 2006. — С. 144–147.
10. Социология семьи. Под ред. А.И.Антонова. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 640 с.
11. Социологическая энциклопедия в 2-х т. Т. 2. — М.: Мысль, 2003. — 863с.
12. Сорокин П. Кризис современной семьи // Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни. — 1916. — № 2, 3.
13. Станкунене В. К современной модели семьи в Литве (признаки, факторы, установки) // Социологические исследования. — 2004. — № 5. — С. 54–65.
14. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Под ред. В. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — 640 с.
15. Van de Kaa D.J. Europe's Second Demographic Transition // Population Bulletin. Washington, 1987. — Vol. 42. — № 1.
16. Lesthaeghe R. and Surkyn J. When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. — Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels, 2004.
17. The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A. L. MacDonald, W. Haug. — UN, New York and Geneva, 2005. — 300 p.
18. Demographic yearbook, 2004. Table 23, 24, 25. — United Nations, New York, 2006.
19. Handbook of Marriage and the Family // Edited by M. Sussman, S. Steinmetz. — New York, 1987.
20. World Marriage Patterns 2000. — U. N. Population Division Department of Economic and Social Affairs.
21. Europe in figures. Eurostat yearbook — 2005. — European Commission, Eurostat, 2006. — 310 p.

Аннотация. В статье исследуется специфика общеевропейских закономерностей постиндустриальной трансформации семьи в современной Украине. Сложное переплетение влияния национальных традиций, новых рыночных условий существования, последствий социально-экономического и демографического кризиса деформирует проявление этих закономерностей. Хотя традиции семейного образа жизни в Украине сохранены, ряд неблагоприятных социально-демографических явлений свидетельствуют о нестабильности семьи, серьезных сбоях в механизме реализации ее основных функций.

Summary. The specific of common European regularities of postindustrial transformations of family in conditions of modern Ukraine are explored. Influence of national traditions, new market conditions of existence, consequence of social, economical and demographical crises deform appearance of these regularities. While traditions of a family lifestyle in Ukraine are saved, different social-demographic problems show unstable position of a family and serious errors of mechanism of realization of its main functions.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.01.2007 р.